

Skiftesreformer i Sverige Stor-, en- och laga skifte

**Örjan Jonsson
JK 92/96**

Inledning

Den historiska bakgrunden av den odlade jorden karaktäriseras av en stark uppsplittning mellan olika delägare i byarna. Ofta hade delägarna varsin långsmal andel, en så kallad "teg", i varje åker och äng, även kallat tegsskifte eller solskifte. Skogsmarken brukade däremot vara samfälld. Den här splittringen tvingade markägarna till en nära samverkan för att marken alls skulle kunna brukas på ett någorlunda rationellt sätt. Med tiden kom den att te sig helt olämplig från ekonomisk och praktisk synvinkel. Hur skulle nya bruksmetoder kunna prövas, när man hela tiden måste rätta sig efter grannarna? Produktionshöjningar var nödvändiga när befolkningen och antalet husdjur ökade. Sist men inte minst ville staten/städerna utöka sin makt över bondbyarna och denna väg gick då som nu via ökad insyn i varje skatteobjekts ekonomi.

En reform genom en omfördelning av marken framstod som nödvändig, därför genomfördes flera skiftesreformer under perioden 1749 till 1827. Syftet med denna essä är att kort beskriva vad som låg till grund för de olika skiftesreformerna och hur man genomförde dessa i olika delar av landet.

Storskifte

Storskiftet var den första jordbruksreformen som genomfördes med syfte att förbättra jordbruket genom en upplösning av byarna med deras ägoblandning och bundna driftsystem. Genom storskiftet skulle inägomarken omfördelas, men utmarken förblev samfälld. Idén bakom storskifte kom från England, där liknande reformer genomförts något tidigare.

Historik

Ett förslag till en radikal skiftesreform lades fram av Jacob Faggot i en rapport till Vetenskapsakademien 1741. Reformen inleddes försiktigt av riksdagen i lantmäteristadgan 1749, senare i förordning från 1757, då skiftesvitsord infördes, det vill säga skifte skulle genomföras om minst en markägare i byn begärde detta. Markägaren skulle då få sina tegar sammanförda i så få sammanhängande områden som möjligt; enligt de ursprungliga reglerna högst fyra skiften. Fördelningen skulle göras så att fastigheterna behöll sitt värde, fast marken blev en annan än tidigare. Markens värde skulle bibehållas genom att ägorna graderades efter jordens kvalitet, så att minskad areal kunde kompenseras med bättre jord. Lantmäteriets tidigare framväxt från början av 1600-talet var en viktig förutsättning, eftersom det då fanns en myndighet som kunde sköta omfördelningen av marken på ett smidigt sätt.

I realiteten kom storskifte endast att medföra en omskiftning av åker och äng till färre, men större tegar. Reformen visade sig med tiden otillräcklig, bland annat eftersom allt fler skiften började tillåtas för varje delägare. Ägosplittringen förblev stor och genom att byarna behölls trots jordens omfördelning, kom ofta ägor på långt avstånd från gårdstomten.

Bonden som brukade jorden hade ingen anledning att tro att de ägor som han tilldelats efter storskiftet skulle kunna komma att omfördelas igen, men med tiden fick han dock erfara annat. Storskiftesdelningar, som vunnit laga kraft, kunde rubbas av att en enda delägare i en by begärde nytt skifte. Detta försatte jordägaren i stor osäkerhet och hotade att beröva honom många års mödosamt arbete på att förbättra sina ägor och byggnader. Det är tänkbart att osäkerheten som de täta skiftesförordningarna förorsakade, skapade större olägenheter för jordbrukarna än vad ägosplittringen tidigare gjorde.

Enskifte

Ett mera radikalt grepp verkade nödvändigt, och därför genomfördes i början av 1800-talet i vissa slättbygder, bland annat i Skåne och Västergötland, en ny mycket långtgående skiftesreform, det så kallade enskiftet. Huvudprincipen var här att bybornas ägor skulle sammanföras till ett enda sammanhängande område, varvid man ofta måste flytta ut gårdens byggnader från byn. Till denna utflyttning utgick statsbidrag. Enskiftet kan ses som en vidareutveckling av det tidigare storskiftet.

Historik

Redan i slutet av 1700-talet hade Rutger Maclean på Svaneholms slott i Skåne, inspirerad av de skiftesreformer som genomförts i England och Danmark, beslutat och även genomfört storskiftet på sitt gods, trots hårt motstånd från bönderna. Enligt regeln "en bondgård på varje skifte", medförde enskiftet att de gamla byarna blev uppsplittrade. Bönderna tvingades i många fall bygga nya gårdar inom de nya skiftenas gränser.

Då skiftesreformen visade att produktiviteten och lönsamheten ökade på längre sikt, på bekostnad av att de gamla byarna i många fall splittrades, utfärdades en förordning om enskiftets genomförande i hela Skåne 1803, i Skaraborgs län 1804 och i hela riket 1807, med undantag för Kopparbergs, Gävleborgs, Västernorrlands och Västerbottens län samt Finland.

Enskiftet medförde i många fall att avståndet från gården till marken som brukades minskade. Detta gjorde att den enskilde brukaren blev mindre beroende av övriga byamän samtidigt som han blev mer isolerad och tvingades lita på sin egen förmåga.

Med enskiftet upphörde äldre odlingssystem, och man började även odla foderväxter. Med utflyttade gårdar och mindre byar, nya fastighetsgränser och omlagt vägnät samt uppodling av ängsmark och betesmark bidrog enskiftet inom ett par decennier till en genomgripande förändring av landskapsbilden. För moderniseringen av jordbruket med täckdikning, mekanisering etc; blev enskiftet en viktig förutsättning.

Regler för initiativ till skifte

Det som utmärker de svenska skiftesreformerna betraktade i ett europeiskt perspektiv, är att maximalt effektiva initiativregler användes från början. Med effektiva initiativregler menar jag att det räckte med en begäran från någon eller några jordägare för att inleda skifte.

På de flesta andra håll i Europa skedde en gradvis övergång från regler med höga krav på uppslutning till sådana med lägre, en övergång som ofta tog lång tid och medförde konflikter. Sverige var dock inte helt unikt i detta avseende. Danmark och senare Norge hade nämligen också radikala skiftesreformer där anhängarna gavs en väldigt stark ställning gentemot motståndarna.

Generella synpunkter från motståndare och anhängare till skifte

Motståndarna till enskifte föredrog det rådande tillståndet med storskiftad åkermark och ängsmark och samfällid utmark framför förändring. Trots att motståndarna var i stor majoritet lyckades de inte stoppa skiftet utan tvingades acceptera det. För att skifta all mark i en by räckte det att en enda jordägare ansökt därom. Den som önskade förändring gavs handlingsfrihet att tvinga alla övriga jordägare i en by att delta.

Det fanns dock möjlighet att få frågan om skifte skulle genomföras eller ej prövad. Villkoren för att skifte skulle ställas in var att byn storskiftats och att detta gett ett sådant resultat att nyskifte inte skulle medföra ytterligare fördelar för byn.

Prövningen utfördes av lantmätaren och godemännen med möjlighet att överklaga beslutet i ägodelningsrätten och Högsta domstolen. En viss misstänksamhet kunde nog riktas mot prövningen, då den utfördes av instanser som förmodligen var positiva till förändring.

Hur lätt det gick att genomföra skifte berodde till stor del på intressenternas inställning, reaktioner och agerande. Misstänksamhet och avundsjuka, rädsla att förlora på förändringen eller försök att vinna fördelar på grannars bekostnad kunde bidra till att försvåra eller förhindra genomförandet. En enskild jordägare kunde begära tidsbegränsat uppskov med skifte. Villkoret för detta var att orten drabbats av allmän missväxt.

Motståndarnas agerande

Motståndarna till skifte använde sig av olika handlingsalternativ som helt eller delvis låg utanför de formella bestämmelsernas ram. De hittade en rad sätt att komma runt de stränga regler som fanns. Den främsta metoden var att försöka "övertyga" initiativtagaren om det olämpliga i att skifta byn. Genom argumentering, påtryckningar, kompensationer och ett och annat hot lyckades motståndarna i de flesta fall förmå initiativtagaren att återta sin ansökan. Som sista utväg kunde rabiata skiftesmötståndare köpa ut den jordägare som begärt skifte och sedan lägga ner skiftet.

Byar med god framförhållning som vid någon tidpunkt var eniga om att inte skifta marken, kunde gardera sig mot eventuella framtida initiativ till skifte genom en överenskommelse där de förband sig att inte ansöka om skifte i framtiden.

När invändningar restes mot ett sökt skifte agerade lantmätaren som regel försiktigt och avvaktande. Vid totalavvisanden ingrep han inte direkt utan gav jordägarna möjlighet att genom enskild överläggning nå enighet i skiftesfrågan. Det var först när den inte gav något entydigt resultat som frågan prövades formellt.

Lantmätarens försiktiga, återhållsamma agerande kan hänga samman med dennes ställning till jordägarna. Enligt skiftesstadgan hade den eller de som ansökte om skifte rätt att begära och erhålla förordnande för en bestämd lantmätare att utföra förättningen. Eftersom flertalet lantmätare inte hade fast lön utan försörjde sig på de arvoden de erhöll för lantmåteriförrättningar, var de för sin framtida inkomst beroende av att försöka upprätthålla en viss popularitet bland jordägarna.

Laga skifte

Bakgrund

Under tiden då storskifte och enskifte praktiserades parallellt i landet uppstod svårigheter att konsekvent genomföra enskiftesreformen, vilket så småningom framtvängde en ny skiftesförordning. En av de komplikationer som uppstod när två olika författningar var gällande parallellt var att den laga kraften hos ett fastställt storskifte upphävdes så snart någon i en by ansökte om enskifte.

En jordägare riskerade då att få lämna ifrån sig de ägor han tilldelats i ett storskifte. Detta fick till följd att "åboerne ansett äfventyrligt att å berörde egor nedlägga betydligare odlings-arbete" (Pettersson 1995:3). Därmed hade också författningarnas ändamål, som var att befrämja ägornas bättre skötsel och jordbrukets tillväxt, kommit att motverkas.

Lösningen på problemet blev att sammanföra enskiftesförfattningen och storskiftesförfattningen till en enda författning. År 1827 utfärdades en stadga om laga skifte. Bestämmelserna om laga skifte skulle *ersätta* reglerna om både stor- och enskifte, och de kom att gälla för hela landet.

Vid laga skifte tilläts att jorden lades ut i två eller högst tre ägoområden, ifall det inte gick att sammanföra dem till ett enda område. Målet var alltjämt sammanhängande ägor, men det var svårt att nå. Fram till nästa stora reform, 1926 års jorddelningslag, genomfördes laga skifte i större delen av Sverige, om inte jorden redan var enskiftad. I Dalarna slog dock inte reformerna helt igenom och än idag råder det därför en stark ägosplittring där.

Laga skiftets genomförande

Trött på alla struliga och besvärliga bönder beslutade staten slutligen att genomdriva laga skifte som är benämningen på det skiftessystem för jord som infördes genom 1827 års skiftesstadga. Målsättningen med denna skiftesstadga var i viss mån densamma som för enskiftesreformen; man ville lägga samman jordägarnas ägor i så få skiften som möjligt. Utflyttningstvånget, det vill säga böndernas skyldighet att flytta ut från byarna och bosätta sig på de nya skiftena skulle bestå. Varje delägare i en by kunde enligt 1827 års skiftesstadga påfordra skifte och skifte kunde företas av jord som hörde till by eller hemman med två eller flera delägare. I princip skulle skiftet omfatta all mark, på så vis kom även byarnas utmarker i enskilda händer.

Vid skiftesförrättningen skulle en ägogradering äga rum för att åstadkomma en rättvis fördelning av jorden. Man delade in jorden i små rutor, värderingslotter, som sedan åsattes ett visst värde i förhållande till jordens beskaffenhet. Den jordägare som vid skiftesförrättningen tilldelades sämre jord kunde kompenseras genom att få en större areal.

Twistemål rörande skiftena skulle i första hand handläggas av en nyinrättad domstol, ägodelningsrätten, och i andra och sista hand av Högsta domstolen.

Fastän en del ändringar vidtogs under årens lopp i 1827 års skiftesstadga och en ny skiftesstadga utfärdades 1866, förblev principerna från 1827 års stadga gällande till 1928. Resultatet av denna skiftesreform blev att laga skifte genomfördes i så gott som hela landet.

Den 1 januari 1928 ersattes 1866 års skiftesstadga av 1926 års jorddelningslag. I denna lag skilde man mellan tre olika slag av fastighetsbildningsinstitut på landet: *laga skifte*, *avstyckning* och *andra lantmäteri-förrättningar*. I begreppet laga skifte ingick även hemmansklyvning, ägoutbyte och utbrytning av servitut. Enligt 1926 års jorddelningslag kunde inte enbart hemmansdelägare utan även vissa innehavare av avsöndrade lägenheter begära skifte. Ett laga skifte skulle enligt den nya lagen avse ett skifteslag. Till de primära skifteslagen räknades by och hemman och till de sekundära avsöndringar, avstyckningar och samfälligheter. Gradering av jord skulle i huvudsak ske enligt tidigare gällande regler.

År 1970 ersattes 1926 års jorddelningslag av fastighetsbildningslagen, som trädde i kraft januari 1972. Med den lagen avskaffades begreppet laga skifte i svensk fastighetsrätt.

Avslutande kommentar

De omfattande skiftesreformer som genomfördes i Sverige under 1700- och 1800-talet har medfört en enorm förändring av ägarstrukturen vilket i sin tur varit en förutsättning för ökad produktion och moderniseringen av jord- och skogsbruket. Omfördelningen av mark och utflyttningen av gårdar har resulterat i att landskapsbilden förändrats helt och hållet. Produktionshöjningarna inom jordbruket har varit nödvändiga för att kunna föda en ständigt ökande befolkning.

En intressant företeelse som kan uppmärksammas i samband med osäkerheten som de olika skiftesförordningarna förorsakade, är bondens restriktiva hållning till skötsel och underhåll av sin fastighet. Äganderätten var av central betydelse i sammanhanget, olika observationer visar att under en period av skiftesverksamheten då markägarna kände en stor osäkerhet över om lagakraften över marken som de brukade kunde upphöra, så var man försiktig med att lägga ner pengar och energi på att underhålla och sköta sitt innehav då detta genom skifte kunde hamna i någon annans ägo. En orubblig äganderätt till mark är således en förutsättning för utveckling och långsiktig hushållning med naturresurser. I vissa utvecklingsländer idag finner man tyvärr att äganderätten inte alltid är väldefinierad och detta medför ibland att marken ej brukas på ett långsiktigt och uthålligt sätt.

Källförteckning

Bengtsson. (1994) Speciell fastighetsrätt. Iustus. Göteborg.

Olai, B. (1985). Storskiftet -ett modifierat tegskifte?. Historisk tidskrift. 3:310-339.

Pettersson, R. (1985). Tvångets roll i skiftesreformer. Bebyggelsehistorisk tidskrift. 10:28-37.

Pettersson, R. (1995). Skifte och äganderätt. Historisk tidskrift. 1:1-33.